

*Черняк А. М.,
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри правосуддя
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ОСОБОЮ, РІЧЧЮ АБО МІСЦЕМ У ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО СТУДЕНТСЬКОГО ОБМІНУ

Окреслено перелік і сутність злочинів, що вчиняються у сфері міжнародного обміну студентами. Досліджено сутність спостереження за особою, річчю або місцем. Визначено мету та завдання проведення такого спостереження під час розслідуванні злочинів, що вчиняються у сфері міжнародного обміну студентами. Окреслено шляхи підвищення ефективності його застосування у кримінальних провадженнях щодо цієї категорії кримінальних правопорушень.

Ключові слова: досудове розслідування; кримінальне провадження; спостереження за особою, річчю або місцем; злочини у сфері міжнародного студентського обміну.

Очерчен перечень и сущность преступлений, совершаемых в сфере международного обмена студентами. Исследована сущность наблюдения за лицом, вещью или местом. Определены цели и задачи проведения такого наблюдения при расследовании преступлений, совершаемых в сфере международного обмена студентами. Определены пути повышения эффективности его применения в уголовных делах по данной категории преступлений.

Ключевые слова: досудебное расследование; уголовное производство; наблюдение за лицом, вещью или местом; преступления в сфере международного студенческого обмена.

Сьогодні представники кримінального світу України та транснаціональні злочинні формування використовують різноманітні можливості для конспірації своєї протиправної діяльності. Однією з таких можливостей є міжнародний студентський обмін, під прикриттям якого вчиняють незаконне переміщення осіб через державний кордон України (інколи у поєднанні з контрабандою предметів і речовин, заборонених для вільного обігу) з метою подальшої злочинної діяльності

різних напрямів – від торгівлі людьми до шпигунства і терористичних актів.

У зв'язку з викладеним розслідування зазначеної категорії злочинів потребує активного застосування негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД), які дають змогу подолати конспірацію злочинної діяльності та одержати фактичні дані, необхідні для виконання завдань кримінального провадження.

Однією з таких дій є спостереження за особою, річчю або місцем, проведення якої в межах досудового розслідуван-

ня передбачено ст. 269 КПК України [1]. Таке спостереження здійснюється у публічно доступних місцях, приховано від оточення та передбачає можливість використання фотографування, відеозапису та спеціальних технічних засобів для спостереження.

Візуальне спостереження за особою має давню історію. Воно використовувалося правоохоронними, розвідувальними та контррозвідувальними органами держав в усьому світі з найдавніших часів й дотепер [2, с. 12]. Ним і зараз активно послуговуються для проведення кримінальної розвідки та досудового розслідування. З часом візуальне спостереження не лише не втрачає своєї актуальності у боротьбі зі злочинністю, а й набуває ще більшого значення через використання досягнень науки й техніки, застосування новітніх технологій.

Теоретичні та практичні засади візуального спостереження досліджували такі вітчизняні вчені, як В. І. Василичук, А. А. Венедіктов, Н. Ф. Войтович, В. А. Дашкевич, М. Л. Грібов, О. М. Джужа, Д. Й. Никифорчук, М. А. Погорецький, В. П. Сапальов, І. В. Тарасюк, В. В. Шендрик, І. Р. Шинкаренко та ін. Але питанням використання візуального спостереження за особою, річчю або місцем для розслідування злочинів у сфері міжнародного студентського обміну сьогодні бракує уваги.

Мета статті – визначити завдання візуального спостереження за особою, річчю або місцем у розслідуванні злочинів, що вчиняються у сфері міжнародного обміну студентами, а також окреслити шляхи підвищення ефективності його застосування у кримінальних провадженнях щодо цієї категорії кримінальних правопорушень.

Досягнення вказаної мети зумовлює потребу у з'ясуванні переліку та сутності досліджуваної категорії злочинів, а також розуміння сутності візуального спостереження.

Проведені нами дослідження засвідчують, що основний вид злочинів у сфе-

рі міжнародного студентського обміну становить нелегальна міграція у формі незаконного переправлення осіб через державний кордон України. Ці злочини, здебільшого, поєднуються з іншими, які можна розмежувати на дві категорії: ті, що необхідні для безперешкодного вчинення нелегальної міграції (одержання неправомірної вигоди службовою особою, підроблення документів, печаток, штампів, використання підроблених документів тощо), та ті, заради вчинення яких здійснюється нелегальна міграція. Останні можна диференціювати на такі, що вчиняються з метою отримання матеріальної користі (корисливі), та такі, що не приносять матеріальної вигоди суб'єктам їх вчинення (за винятком одержання грошової винагороди організаторами та безпосередніми виконавцями від замовників).

До корисливих злочинів, заради яких вчиняється незаконне переправлення осіб через державний кордон, відносимо злочини у сфері господарської діяльності (зокрема, контрабанду, ввезення в Україну та збут підроблених грошей, легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та ін.), наркозлочини (контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, використання коштів, здобутих від незаконного обігу цих засобів, їх незаконне виробництво та збут тощо) торгівлю людьми, шахрайство тощо.

Серед інших (некорисливих) злочинів, заради подальшого вчинення яких здійснюють нелегальну міграцію, потрібно виокремити шпигунство, диверсію, організацію групових порушень громадського порядку та масових заворушень, а також кримінальні порушення, пов'язані з тероризмом. Серед останніх можна виділити терористичний акт, втягнення до терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації [3].

Аналіз практичної діяльності органів досудового розслідування оперативних підрозділів Національної

поліції та Служби безпеки України за-свідчує, що з метою попередження, ви-криття та досудового розслідування за-значених злочинів у комплексі з іншими НСРД неодмінно використовується візу-альне спостереження.

Юридично проведення візуального спостереження за особою, річчю або міс-цем ґрунтується на положеннях ст. 269 КПК України, яка передбачає, що для пошуку, фіксації і перевірки під час до-судового розслідування тяжкого або осо-бливо тяжкого злочину відомостей про особу та її поведінку або тих, з ким ця особа контактує, або певної речі чи міс-ця у публічно доступних місцях, може проводитися візуальне спостереження за зазначеними об'єктами або візуальне спостереження з використанням відеоза-пису, фотографування, спеціальних тех-нічних засобів для спостереження. За ре-зультатами спостереження складається протокол, до якого долучаються отримані фотографії та/або відеозапис [1].

При цьому, визначення візуального спостереження законодавець не подає. Цю прогалину ліквідовано нормами міжвідомчої Інструкції про організацію проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні. У цьому документі наведено не одну, а дві дефініції: відповідно до розмежу-вання об'єктів візуального спостережен-ня на осіб, а також речі та місця.

Спостереження за особою в публічно доступних місцях, за визначенням розробників Інструкції, полягає у ві-зуальному спостереженні за особою слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її пересування, контактів, пове-дінки, перебування в певному, публічно доступному місці тощо або застосуван-ні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження [4, п. 1.11.8.].

Спостереження за річчю або місцем у публічно доступних місцях полягає у візуальному спостереженні за певною річчю або певним місцем слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її переміщення, контактів з нею певних

осіб, подій у певному місці для перевірки відомостей під час досудового розслі-дування тяжкого або особливо тяжкого злочину або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спо-стереження [4, п. 1.11.11.].

У системі органів Національної поліції проведення спостереження за осо-бою, річчю або місцем регулюється нор-мами декількох інструкцій, положення яких не узгоджуються одне з одним і ма-ють внутрішні суперечності, зокрема, у частині визначення цієї НСРД. Те саме спостерігається і в системі Служби без-пеки України. Серед причин, що при-звели до формулювання у відомчих інструкціях суперечливих визначень візуального спостереження, є як суб'єк-тивні, так і об'єктивні. Суб'єктивні причи-ни пов'язані з відсутністю наукового під-ходу до створення нормативно-правових актів, а об'єктивні – з тим, що розробни-ки інструкцій змушені пристосовуватися до недолугих законодавчих новацій.

З нашого погляду, варто запровадити визначення візуального спостереження на законодавчому рівні, що стане основою для формулювання його у нор-мативно-правових актах (ч. 1 ст. 269 КПК України доцільно викласти в такій редакції: у межах досудового розсліду-вання тяжкого або особливо тяжкого злочину в публічно доступних місцях може проводитися візуальне спостере-ження, тобто збирання фактичних даних у кримінальному провадженні шляхом прихованого стеження за фізичними особами, у тому числі з використанням відеозапису, фотографування, технічних засобів для організації та ведення спо-стереження).

Аналіз законодавства та підзакон-них нормативно-правових актів дозво-ляє дійти висновку, що спостереження за особою проводиться для пошуку, фік-сації та перевірки відомостей про особу, її поведінку та тих осіб, з ким ця особа контактує. Крім того, візуальне може проводитися для: забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних ор-

ганів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб; забезпечення безпеки під час проведення інших НСРД, передбачених ст.ст. 267, 271, 272 та 274 КПК України [1]; встановлення місцезнаходження осіб, які переховуються від слідства та суду; безпосереднє попередження і припинення тяжких та особливо тяжких злочинів з боку об'єкта спостереження його зв'язків.

Комплексний аналіз змісту зазначених вище завдань, а також сутності злочинів у сфері міжнародного студентського обміну дає підстави стверджувати, що відповідно до положень чинного законодавства та підзаконних нормативно-правових актів об'єктами візуального спостереження у протидії досліджуваному виду злочинів можуть виступати певні особи, речі та місця. До зазначених осіб належать установлені (відомі або ідентифіковані) та нестановлені (невідомі або не ідентифіковані) особи. До установлених (ідентифікованих) осіб належать: студенти та абітурієнти з числа іноземців, які займаються протиправною діяльністю в Україні; посадові особи вищих навчальних закладів та органів державної влади, що одержують неправомірну вигоду від іноземних студентів та абітурієнтів; особи, які використовують організацію виїзду громадян України на навчання за кордон як прикриття для злочинної діяльності; особи, які проживають або працюють у приміщеннях, де планується проведення оперативно-технічних заходів; працівники суду і правоохоронних органів та особи, які беруть участь у кримінальних провадженнях щодо злочинів у сфері міжнародного студентського обміну, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб.

До числа нестановлених (невідомих або неідентифікованих) осіб належать зв'язки, виявлені під час візуального спостереження за вищезазначеними особами (окрім зв'язків працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальних провадженнях

щодо злочинів у сфері міжнародного студентського обміну, членів їх сімей та їх близьких родичів).

Місцями, відносно яких проводиться візуальне спостереження оперативними підрозділами Національної поліції в межах протидії злочинам у сфері студентського обміну, є публічно доступні ділянки місцевості, окремі споруди, приміщення тощо, де мають з'явитися встановлені (ідентифіковані) або нестановлені (не ідентифіковані) особи з числа перелічених вище. Речами, відносно яких проводиться візуальне спостереження за особою, річчю або місцем у межах протидії злочинам у сфері студентського обміну, є предмети штучного або природного походження, фізичні характеристики яких дають можливість проводити візуальне спостереження за ними у публічно доступних місцях. Це, зокрема, ємкості, де розміщено предмети злочинів (контейнери й сумки з наркотиками, вибуховими пристроями, зброєю, неправомірною вигодою, культурними цінностями, носіями інформації, яка становить державну таємницю, тощо), автомобілі, катери, яхти та ін.

Шляхи підвищення ефективності застосування візуального спостереження при розслідуванні злочинів у сфері міжнародного обміну студентами вбачаємо у його всебічному криміналістичному забезпеченні. Адже до теперішнього часу питання організації й тактики візуального спостереження розроблялися, переважно, у теорії оперативно-розшукової діяльності (ОРД), де було досягнуто значних наукових успіхів, що дозволило вдосконалити практичну діяльність. Але з набуттям візуальним спостереженням статусу слідчої дії наукові досягнення теорії ОРД мають бути використані та збагачені криміналістичною наукою.

Певні спроби зробити це вже мали місце. Так О. А. Самойленко та О. О. Узкий анутовали проведення дослідження візуального спостереження за особою, річчю або місцем з позицій криміналістичної тактики, а також розробку

криміналістичних рекомендацій щодо проведення цієї НСРД [5, с. 324]. Але, на жаль, науковці у своїй роботі, здебільшого, подають положення, вироблені саме теорією ОРД, ґрунтуючись при цьому, на доволі дискусійних твердженнях, запозичених з джерел, де питання візуального спостереження розглядаються лише поверхнево. При цьому, автори не спираються на теоретичні засади криміналістики, зокрема, щодо розмежування криміналістичної тактики, криміналістичної методики та криміналістичної техніки [6]. Цікаво, що питання технічного забезпечення візуального спостереження вони не вважають предметом криміналістичних досліджень і відносять до «теорії спеціальної техніки» [5, с. 325]. До того ж вчені припускаються юридичних помилок, вдаючись до тверджень, які суперечать завданням і принципам кримінального провадження й ведуть до хибних висновків. Так, серед об'єктів візуального спостереження вони виокремлюють: «осіб, які перебувають під адміністративним наглядом міліції»; «осіб, які володіють інформацією про злочини, що готуються або скоєні»; «осіб, які підтримують протиправні стосунки із злочинцями»; «осіб, яких за зовнішніми ознаками яких можна дійти висновку про їх причетність до протиправної діяльності». Якщо встановлення візуального спостереження за особою на підставі її належності до будь-якої з цих категорій є порушенням Конституції України та Кримінального процесуального закону, то спостереження за «злочинцями, які перебувають у розшуку» [5, с. 325] – є порушенням логіки. Спостереження з метою виявлення та затримання особи, яка переховується від органів досудового розслідування та (або) суду, ухиляється від відбування кримінального покарання, може встановлюватися за місцями її імовірного відвідування та за її зв'язками (щодо яких одержано дані про можливу зустріч з розшукуваним). Саму особу, яку оголошено у розшук, неможливо прийняти під

візуальне спостереження у зв'язку з відсутністю даних про місце її перебування. Якщо місце знаходження такої особи встановлене, то у спостереженні за нею немає сенсу: її потрібно затримувати.

Отже, криміналістичне забезпечення візуального спостереження за особою, річчю або місцем повинно ґрунтуватися на нормах кримінального процесуального закону, засадах теорії криміналістики та послуговуватися науково обґрунтованими й апробованими практикою положеннями теорії ОРД. Таке забезпечення повинно мати декілька рівнів. На загальному рівні воно має бути представлене криміналістичною тактикою, криміналістичною методикою та криміналістичною технікою візуального спостереження за особою, річчю або місцем. На окремому – тими самими компонентами, але застосованими для спостереження з метою розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, зокрема, злочинів у сфері міжнародного студентського обміну.

Візуальне спостереження за особою, річчю або місцем є ефективним засобом розслідування злочинів у сфері міжнародного студентського обміну. Воно може здійснюватися з метою одержання криміналістично-значущої інформації, яка свідомо приховується зацікавленими особами та одержання у кримінальних провадженнях щодо даної категорії кримінальних правопорушень. Серед осіб, щодо яких проводиться таке спостереження, виокремлюємо: 1) студентів та абітурієнтів з числа іноземців, які займаються протиправною діяльністю в Україні; 2) посадових осіб вищих навчальних закладів та органів державної влади, які одержують неправомірну вигоду від іноземних студентів й абітурієнтів; 3) осіб, які використовують організацію виїзду громадян України на навчання за кордон як прикриття для злочинної діяльності; 4) осіб, які проживають або працюють у приміщеннях, де планується проведення НСРД, передбачених ст.ст. 260, 267 КПК України; 5) зв'язків

усіх перерахованих вище осіб. Спостереження за особою також може проводитися з метою забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальних провадженнях щодо злочинів у сфері міжнародного студентського обміну, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб.

Крім того, візуальне спостереження формально може бути проведене відносно певних речей та місць. Але фактично воно проводиться відносно невстановлених (невідомих, неідентифікованих) осіб, які з'являються у цих місцях та (або) контактують з цими речами.

Для проведення спостереження за особами, виявленими під час проведення НСРД, передбаченої ст. 269 КПК України, відсутні правові підстави. Такі

підстави потрібно запровадити на законодавчому рівні, подавши науково обґрунтоване визначення візуального спостереження та розмежувавши його за двома категоріями об'єктів – встановлені (відомі, ідентифіковані) та невстановлені (невідомі, не ідентифіковані) особи. При цьому у кожному випадку необхідно визначити правові підстави та процедурні аспекти проведення – в межах оперативної превенції, оперативного пошуку, оперативної розробки та кримінального провадження.

Перспективи вдосконалення застосування візуального спостереження для розслідування злочинів у сфері міжнародного обміну студентами полягає у всебічному криміналістичному забезпеченні даної НСРД.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зовнішнє спостереження: історія та сучасність. Збірник документів та матеріалів: навч. посіб. / Відп. ред. О. Н. Ярмиш; упоряд.: В. М. Чисніков, Т. О. Проценко, С. Г. Лаптев; [передмова і коментарі В. М. Чиснікова]. – К.: «МП Леся», 2009. – 664 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. [Електронний ресурс] // Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
3. Черняк А. М. Оперативні підрозділи правоохоронних органів України як суб'єкти протидії злочинам у сфері міжнародного студентського обміну А. М. Черняк // Вісник кримінального судочинства. – 2016. – № 3. – С. 85–90.
4. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: затв. спільним наказом ГП України, МВС України, СБ України, Адміністрації ДПС України, М-ва фінансів України, М-ва юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5.
5. Самойленко О. А. Спостереження за особою, річчю або місцем з позицій криміналістичної тактики / О. А. Самойленко, О. О. Узкий // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 324–326.
6. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення як наукова категорія та практичне завдання криміналістики / Ю. М. Черноус // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності – 2012. – № 1. – С. 149–155.

Chernyak A. Surveillance of an individual, an object or a place in the process of investigation of crimes in the sphere of international student exchange

The list and the nature of the crimes committed in the sphere of international students exchange are determined. The essence of surveillance of an individual, an object or a place are examined. The goals and the objectives of this surveillance during the investigation of crimes committed in the sphere of international student exchange are defined. The ways to improve its use in criminal proceedings concerning this category of criminal offenses are dedicated.

It is determined that visual monitoring of an individual, an object or a place is an effective means of crime investigation in the sphere of international student exchange. It's aim is obtaining forensically significant information that is deliberately hidden stakeholders. Among the persons who were subject to such surveillance to be allocated: 1) students and applicants among foreigners engaged in illegal activities in Ukraine; 2) officials of universities and public authorities receiving undue benefits from foreign students and applicants; 3) persons using public organization leaving Ukraine to study abroad

as a cover for criminal activities; 4) persons who live or work in the accommodations where the covert investigative (search) actions under Articles 260, 267 of the Criminal Procedure Code of Ukraine are planned; 5) links all the above parties.

Surveillance of an individual can also be made to ensure the safety of court employees and law enforcement agencies and individuals involved in criminal proceedings concerning the crimes in international student exchange sphere, their families and close relatives of these persons.

In addition, visual monitoring may formally be made regarding certain things and places. But in fact it is made regarding unidentified (unidentified, not identified) persons who appear in these accommodations and (or) contact with these things.

Key words: pre-trial investigation; criminal proceedings; surveillance of an individual, an object or a place; crimes in international student exchange sphere.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.12.2016 р.